

Jelen tanulmányom elején említettem, hogy Engel Kézairól írván, mindig a Sambucus-codexről szól, s hogy tulajdonképen ez volt az ok, mely a Kézai kérdést hosszú időn át homályba burkolta. De nemcsak Engel, hanem elődei is beleestek e hibába, a mely azután végzetessé vált a Kézai irodalomra, mert e forrásműről már egész kis irodalom keletkezett. Épen ezen s a belőle származó újabb hibák keletkezése és megmagyarázása szempontjából szükségesnek tartottam még a Kézairól szóló irodalomnak, mint fontos és minden Kézai kutatóra érdekes kérdésnek rövid ismertetését is.

Már Kollár Ádám,¹⁾ az első író, ki Kézairól írt, a Sambucus-codexet tekintette Kézai legjobb szövegének, ezt említette első helyen, noha már Pray másolatából ismerte a kismartoni codexet is.²⁾ Összehasonlítani e kéziratokat, sajnos nem hasonlította össze, s inkább csak külsőségekkel foglalkozott, minek következtében tulajdonkép ő lett oka azon tévedésnek, melynek nyügét kútfőirodalmunk oly hosszú ideig nyögte.

Foglalkozott az író nemzetiségével, a »*Nostra autem lingua Vezpthenempti*« passzusból arra következtetve, hogy az író magyar volt; megemlítette, hogy a Sambucus-codex már folytatás s ugyancsak Kézai folytatásának tartotta a Budai Krónikát, miből folyólag megróttá Hess Andrást, a miért Kézai előszavát a magáéval helyettesítette; de a kútfők igazán lényeges kérdéseit ismertetésében teljesen mellőzte.

¹⁾ Ad. P. Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca librum primum. Vindobonae, 1766. 688—691. l.

²⁾ A kismartoni és Kósa-féle példányt itt még mint külön példányokat kell említenem, minthogy a kutatók két különböző kéziratnak tartották.

Kollár lényegtelen kérdéseket tárgyaló ismertetése alapján írta meg Bod Péter is a *Magyar Athenas* Kézairól szóló czikelyét, melyben a Bécsi Képes Krónikát határozottan Kézai folytatásának mondta. Hogy ő is a Sambucus-codexet ismerte Kézai néven, kitűnik azon megjegyzéséből, hogy »mindkettőnek hártýára írott históriája tartatik a bécsi könyvesházban.«¹⁾

Kollár excursusa volt Kézainak első említése és ismertetése, melyet tizenhat évvel később Horányi kiadása követett.²⁾ Horányi pár rövid szóval már a *Memoria Hungarorum* második kötetében³⁾ is említette Kézait, de a szorosan vett Kézai-irodalom csak a mű kiadásával indult meg; maga a krónika csak akkor vált hozzáférhetővé, s a kiadáshoz írt előszó volt az első komoly számba menő ismertetése. Horányi nézetei már szilárdabb alapon állottak, mint Kolláréi, átvette ugyan Kollár rövid leírását szóserint, egész terjedelmében és csatlakozott is az ebben kifejtett véleményekhez, de e vélemények mellett sokkal nyomósabb argumentumokat hozott már fel. Ő is magyarnak tartotta Kézait, de Kollár érve mellett már felhozta az előforduló magyar tulajdonneveket, mint Barsunus, Werbulch, Szegzárd is, és egy még nyomósabb érvet, hogy t. i. Kézai nem írná le oly erőteljesen a magyarok győzelmeit, ha nem magyar vérből származott volna.⁴⁾ E mellett azonban azt hitte, hogy Olaszországban tanult, mely véleményét a scartabellis, transpassato, sotterato és más hasonló alakokra alapította.

A mi a kéziratokat illeti, nézete sokkal józanabb volt Kollárénál, de, hogy Kollár tévedését határozottan megczáfolja, azt — úgy látszik — nem tartotta szükségesnek. A Kósa-példányt tartotta Kézai művének, a rokonszövegek közé pedig első sorban a Sambucus-codexet és a Budai Krónikát sorolta, a melyekből kiadásában javította is a Kósa-példány szövegét,

¹⁾ Magyar Athenas 1766. 141. l.

²⁾ M. Simonis de Kéza Chronicon Hungaricum. Vindobonae typis Josephi Nob. de Kurzböck 8°. 1782.

³⁾ Horányi: Memoria Hungarorum 1776. II. 347. l.

⁴⁾ ... etiam ob victorias, quas Hungari de variis nationibus retulerunt, magna εὐεργεία descriptas, ac celebratas, quod profecto minime egisset, nisi Hungarico sanguine cretus, vitam accepisset. 13. l.

ezenkívül azonban már Thúróczy és a Bécsi Képes Krónika rokonságát is elismerte.¹⁾

Még ugyanazon évben követte az első kiadást a második.²⁾ Erre Horányit részben az ő távolléte következtében az első kiadásba becsúszott sok hiba, részben pedig a homályos helyek indították, melyekhez szükségesnek tartotta bővebb magyarázatokat fűzni.³⁾

Ezután majdnem három évtizedig semmi nevezetes, vagy csak említésre is méltó szó nem esett Kézairól. Végre 1804-ben Kovachich Márton György Mügel német nyelvű magyar krónikáját készült kiadni s minthogy maga akadályozva volt, *Engelhez* fordult azon kéréssel, hogy a kiadáshoz ismertetést írjon, a melyet azután saját, csak a kiadás körülményeire vonatkozó előszavához függesztett.⁴⁾ Ebben az első Kézaival foglalkozó rendszeres kútfőtanulmányban hangoztatta Engel először »dass Keza's Werk die Grundlage aller Chroniken, mithin aller Gesch. von Ungern sey;«⁵⁾ a csodálatos hallgatás pedig, hogy ezt a művet nem méltatták addig, feddő szavakra indította: »Keza, nächst Bela's Kanzler, der wahre Stammvater der Ung. Geschichte, ist von uns so unverantwortlich vernachlässigt, so weniger Aufmerksamkeit und kritischer Behandlung gewürdigt worden, dass es wohl die höchste Zeit seyn dürfte, hierüber noch einmal eine nachdrückliche und aus dem Schläfe weckende Stimme zu führen.«⁶⁾

A legnagyobb határozottsággal mondta ki, — »laut sey es gesagt«, — hogy a Bécsi Képes Krónika, a Budai Krónika és Thúróczy csak másolatai Kézainak, hozzáfüggesztett folytatással, s hogy Mügel szintén csak Kézai valamelyik folytatásának fordítása.⁷⁾ Ép ezért energikusan követelte egy

¹⁾ 14—15. l.

²⁾ Budae Typis Catharinae Landerer viduae. (1782). 8°.

³⁾ 16. l.

⁴⁾ Kovachich: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. Ofen, 1805. Abhandlung über Heinrich v. Muglen und dessen Chronik von Ungern von Joh. Christian von Engel p. XXII—XLII.

⁵⁾ XXVIII. l.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ XXIX. l.

kritikai kiadás elkészítését s meg is adta az utasításokat, hogy ezt mily alapon kellene megszerkezteni.¹⁾

A Horányi-féle kiadást s a Kósa-féle codexet egyaránt rossznak tartotta; Horányinak már a Sambucus-codexből és a Budai Krónikából javított, sőt néhol bővített kiadása — szerinte — »wenig kritisch« s ebből visszakövetkeztetve a kézirastra, azt állítja róla, hogy ez a legrosszabb kézirat, a mely Kézai művéről csak létezhetik is.²⁾ Az elhanyagolás okát is abban látja, hogy a tudósok csak a legrosszabb, Horányi-féle szöveget ismerik; csak azért becsülhetik Thüroczyt Kézainál többre.

Nem ismeri a kismartoni példányt sem s csak, a hol a kiadás elkészítéséhez ad utasításokat; említi meg, hogy össze kell hasonlítani az összes kéziratokat, és ha igaz, hogy az Eszterházyak példánya a leghelyesebb, úgy ezt kellene alapszövegül venni.³⁾

Már ezekből világos, hogy mi tévesztette meg Engelt. Mikor ő Kézairól beszél, mindig a Sambucus-codexet kell érteni alatta, mely Kézai előszavával és bevezetésével indulva meg később leginkább a Budai Krónikával egyezik, de az Acephalus-codexszel és Pozsonyi Krónikával egyetemben sokszor jobb, gyakran a Kézai szövegéhez közelebb álló szöveget ad.⁴⁾

Így érthető azután, hogy az alapszövegül vett kismartoni példányt, — melyet ő nem ismert, — első sorban a Sambucus-codexszel, »welches bis an das Todesjahr Karl Roberts durch eine dem Kéza beygefügte Fortsetzung reicht,« továbbá a Bécsi Képes Krónikával,⁵⁾ Mügelnnel és a Budai Krónikával tartja összehasonlítandóknak.

Nem is nevezi másképen a Sambucus-codexet, mint »Chronicon Kezae M. S. Vindobonense.« Kézai folytatott, de

¹⁾ XXX—XXXI. l.

²⁾ ... wenig kritische Ausgabe des schlechtesten vom Francziskaner Quardian Eugenius Kóza erhaltenen, obwohl auf Pergament geschriebenen Exemplars, das nur von Kéza vorhanden seyn mag XXVIII. l.

³⁾ XXX. l.

⁴⁾ Lásd a Dubniczi Krónikáról irt értekezésemet. Századok. 1899.

⁵⁾ Chron. M. S. von 1358.

elég jó kéziratának hitte ezt. A kismartoni példányt is csak ehhez hasonlónak tarthatta, s így egész természetes, hogy Horányi szövegét rossznak, a Bécsi Képes és a Budai Krónikát csak másolatnak, Mügeln krónikáját pedig csak fordításnak tekintette. A négy szöveget össze is hasonlította, s a Kézai és Mügeln közti összehasonlításának eredményét ez értekezésében bőven közölte is.

1813-ban a »*Geschichte des ungarischen Reichs*« című művében Engel újra visszatért Kézaira,¹⁾ ekkor már jóval nagyobb anyaggal dolgozott és nézetei is tisztábbak. A magyar krónikának már több szövegét ismerte, — a *Chronicon Rithmicum*-ról már 1809-ben a *Monumenta Ungarica* kiadásakor kimondta, hogy ez Kézai versificatiója,²⁾ — ekkor pedig már a Csepreghi-codexet és a Pozsonyi Krónikát³⁾ is Kézai folytatói közé számította.⁴⁾

Kézai szorosan vett kéziratai közé már csak hármat számított: a Kósa-példányt, az Eszterházy-példányt, melyet Hevenessy lemásolt, s melynek egy másolatát Teleki Sámuel gróf is bírja, végül pedig Pray kéziratát. Tudja, hogy ezekben megvan a két appendix, a melyet már — úgy látszik — a mű lényeges részének tart, de azért fenntartja előbbi nézetét, hogy a Horányi-féle szöveg sok helyt »zum Verdrusse des Geschichtschreibers ungemein mager ist.« Az Eszterházy-példányt is ösmeri már a Hevenessy-másolatból, de ezzel sincs megelekedve és kijelenti, »dass diese Eszterházische Handschrift eine der kurzesten unvollständigsten Kopien von Kéza und für die Kritik wenig bedeutend sey.« Pray kéziratáról úgy látszik csak névről van tudomása. Buzdít az összes kéziratok felkutatására és összehasonlítására, s már csak ez összehasonlítás alapján hiszi az alapszöveget megállapíthatónak. Mindazonáltal reménye nem hagyja el, hogy ezen collatió közben »würden andere Abschriften reichere Ausbeute gewähren, wovon mir die deutlichsten Beweise bey der Ausarbeitung dieses Werks vorgekommen sind.«

¹⁾ 36 — 40. l.

²⁾ *Monumenta Ungarica*. Viennae, 1809. VII. l.

³⁾ *Chronicon sub Carolo Roberto confectum* das Pray besass. 38. l.

⁴⁾ *Gesch. d. ung. Reichs*. Wien 1813. 38. l.

Folytatói és átdolgozói közé számítja a Pozsonyi Krónikát, Sambucus-codexet, Bécsi Képes Krónikát, Csepreghi-codexet, Thúróczyt, a Budai Krónikát, a Vatikani-codexet,¹⁾ Mügelnt és a Rimes Krónikát, de már elismeri, hogy Kézai maga is más régibb műveket használt,²⁾ s a kritikai kiadás feladatává teszi ezek kimutatását, különösen hogy mennyiben használta Kézai Anonymust és a Chronicon Seculi XI-t.

Azon nézetét azonban, hogy e mű minden más magyar krónikának alapja, ekkor is határozottan hangoztatja s a Kósa- és Eszterházy-példányok becsmérése csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy még mindig a Sambucus-codexet tartotta a helyes szövegnek, s csak az appendixek hiánya — és talán Kún László történetének rövidebb szövege — miatt nem sorolta ezt határozottan a Kézai-codexek közé.

Természetes, hogy Engel ezen nézete sok vitára és heves támadásra adott okot, — sajnos, — azonban a nélkül, hogy a támadók magok is észrevették volna a félreértés okát.

Maga *Endlicher*, ki Engel ezen nézetét elfogadta, sem vette észre, hogy Engel mit ért Kézai alatt; a Dubniczai Krónikáról írt rövid ismertetésében³⁾ ugyan a Sambucus-codexet Chronicon Kezae-nek nevezte, de az előnyt e felett az Engel által becsmért rövidebb szövegezésnek adta. Már a Kósa-féle kézirat említésénél azt írta: »Ob es wirklich eine der schlechtesten Abschriften des Keza sey, wie Engel mit dünnen Worten behauptet, ist noch sehr zu bezweifeln; als eine von den wenigen Handschriften, welche nur bis zu Ladislaw den Vierten gehen, verdient sie auf jeden Fall eine besondere Berücksichtigung«. Az Eszterházy példánynál pedig még tovább ment: »Was ihr Engel zum Vorwurfe macht, nämlich, dass sie eine der kürzesten und unvollständigsten Kopien des Keza sey, dürfte ihr vielmehr zur besonderen Empfehlung dienen«.

¹⁾ *Variae lectioit* kiadta Lucius. Maga a codex ismeretlen, a Vaticanban nincs meg.

²⁾ *ex antiquis libris de gestis Hungarorum, ex legendis S. Stephani, Emerici u. s. w.* 36. l.

³⁾ *Cronica de gestis Hungarorum.* Wiener Jahrbücher der Literatur. 1826. Anzeige Blatt XXXIII.

Azon kéziratok mellé, melyeket Engel Kézai folytatásainak tartott, Endlicher még egyet sorozott, az általa ismert Dubniczi Krónikát s mindezen kéziratokat, igen merészen, csak annyiban tartotta hitelesnek, a mennyiben a rövid Kézai-szöveggel egyeztek. Szerinte ugyanis Kézait, mint minden középkori író, sokszorosan lemásolták, gyakran nagyon önkényesen megváltoztatták és teljesen kiforgatták, úgy hogy majdnem minden másolata, a sok eredeti rész következtében, önálló művé nőtt, úgy hogy a magasabb történeti kritika feladata ezt az ősforráshoz, mintegy próbakőhöz hasonlítani és e szerint méltányolni. S a kritika feladata ezután az is, hogy ezen kéziratok szövegének történetét a legújabb időktől keletkezésökig visszakísérve, bizonyítékok alapján kikutassa, s a hol a bizonyítékok hiányzanak, combinatiók útján jusson el a lehetőleg tiszta ősforráshoz.

Engel és Endlicher nézete közt tehát nagy a különbség, noha mindkettő megegyezik abban, hogy Kézai műve a többi kéziratok ősforrása. Endlicher elveti a más kéziratok betoldásait, Engel nem; ő inkább a rövid Kézai-szöveget kivonatnak tartja a bővebb szövegekből, nevezetesen a Sambucus-codex és Budai Krónika szövegéből. Engel a bővebb szövegezést tartja az igaz ősforrásnak, de elismeri, hogy már ez is régibb kéziratok után dolgozik. Endlicher nézete arról, hogy melyik a helyes Kézai szöveg, közelebb áll a mai felfogáshoz, de a rövidebb szövegről Engel véleménye mond helyes ítéletet, t. i. hogy ez már kivonat.

Engel szavai buzdították *Podhraczkyt* is arra, hogy Kézainak új kiadását rendezze sajtó alá.¹⁾ Maga a kiadás mottója is Engel híres kijelentése »Kéza's Werk, verfasst zu Zeiten Ladislaus III. zugenannt des Cumaners, ist die Grundlage aller Chroniken, mithin aller Geschichte von Ungern.« Azt a kritikai kiadást akarja elkészíteni, melyet Engel annyira sürgetett, de egészen más eredményre jut: a bővebb szövegeket már nem tartja Kézaihoz elég közelállónak arra, hogy belőlük

¹⁾ Magistri Simonis de Keza ... libri duo ed. I. Podhraczy. Budae 1833.

reconstruálja a szöveget.¹⁾ Így tehát alapul Horányi két kiadását és a Hevenessy-másolatot veszi, s az így megállapított szöveget a Pozsonyi Krónika, Rímes Krónika és Mügeln variánsaival kíséri. Még a Sambucus-codexet is kizárja a collatiókból s azon helyeket, melyeket Horányi ebből javított vagy bővített, a Hevenessy-másolat alapján újra visszaváltoztatja. Így például daczára annak, hogy az általa használt Pozsonyi Krónikában is benne van, mégis kihagyja — kiadása szerint — az első fejezet végéről az »Ego autem in illo tempore illius mundi illud opus inchoavi, quando caritas refrigerat, iniquitas abundaverat et omnis caro ad malum quam ad bonum pronior erat«, passzust, melyet Horányi — igen jó érzékkel — toldott be a Sambucus-codexből.²⁾

A kiadáshoz függesztett előbeszédben Podhraczký szintén átveszi Kollár Ádám ismertetését, majd ismerteti a mű beosztását. Sokra becsüli a nemzetségekről és az advenákról szóló részeket, melyeknek hitelét egy függelékben is igyekszik igazolni.³⁾

Már a kútfő hitelességét és forrásait is bevonja bűvárlatai körébe. Attila történetét, — úgy véli, — Anonymussal közös forrásból vette, csakhogy »Chronologiae oculo destitutus« minden dicsőséget Attilának tulajdonított. A magyarok történetére Salamonig — szerinte — egyaránt használt bel- és külföldi forrásokat, különösen hagiographusokat: Sz. István, László és Gellért legendáit; Salamontól II. Endréig csak chronologiai feljegyzései vannak, melyeket a káptalanok missaleiből, breviumaiból és hasonló könyvekből meríthetett, IV. Béla, V. István és Kún László történetét pedig — Podhraczký véleménye szerint — már mint kortárs és szemtanú írja le. Ezért ki is jelenti, hogy »in iis ergo, quae memoravi (si Salomonis

¹⁾ ... alia (M. SS.) quae habemus per me solerter collata, magnopere differant. (His tamen rationibus non facile me in eam sententiam induci passus sum, ut supervacaneam diligentiam illam duxissem, quam cum illis in castigando Kezae Chronico contemsi) VIII. l.

²⁾ ed. Podhraczký 8. l. — ed. Horányi secunda 24. l.

³⁾ 93. III. l. — Eius denique, Dissertatio de Nobilibus advenis, ac servis ita cum diplomatibus cohaeret, ut non putem necessarium, hac de re quaestionem monere. XIX. l.

apotheosim et quae decursu operis in dubium vocavi, excipias) promptam Eius fidem, nemo sine iniuria carpserit«. ¹⁾)

Magára az író személyiségére is kiterjed figyelme: hazájának a biharmegyei Kézát tartotta, s ezzel kapcsolatba hozva, hogy magisternek és clericusnak nevezi magát, azt vélte, hogy a váradi káptalan kanonokja volt. ²⁾)

Más hírneves magyar írók is csalatkoztak Engel nézetéhez, habár a kútfő bővebb jellemzésébe nem bocsátkoztak. *Sándor István*, ³⁾) *Melczer Jakab*, ⁴⁾) *Horvát István*, *Jerney János* ⁵⁾) és *Bartal György* ⁶⁾) egyaránt nagyra tartották Kézai krónikájának jelentőségét, Bartal jogi szempontból különösen a második függelékeért.

Az első, ki Engel nézetét megdönteni igyekezett, *Toldy Ferencz* volt. Először a »*Magyar nemzeti irodalom történetében*« ⁷⁾) szólott Kézairól, de csak nagy általánosságban és meglehetősen bizonytalansággal. Második felszólalása már határozottabb. A »*Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*« első kötetében ⁸⁾) megjelent értekezésében — noha itt is még csak nagy általánosságban beszélt — már határozottan állást foglalt Engel nézete ellen, s kijelentette, hogy a Bécsi Képes Krónika és Kézai közös forrásból merítettek, hogy tehát az előbbeni nem másolata és folytatása Kézai Krónikájának. ⁹⁾) Két évvel később pedig már bővebben is kifejtette nézetét.

¹⁾ XXVI—XXIX. l.

²⁾ XX—XXII. l.

³⁾ A magyar történeteket illető jegyzeteim. Sokféle. 1808. X. 132. l.

⁴⁾ Kölcsey-Melczer. Nemzeti Plutárkus II. 1816. 31—37. l.

⁵⁾ »... Kézai Simonnál, kinek krónikáján alapulnak minden más krónikáink ...« Figyelmező 1839. 150. l.

⁶⁾ »... magnus, imo vero omnibus fere scriptoribus sec. XIII. praeterquam Belae regis Notario major est ...« Commentarii ad historiam status iurique publici. Posonii 1847. I. 24. l.

⁷⁾ Második kiadás 1852. I. 82. l.

⁸⁾ Wien 1850.

⁹⁾ A magyar történeti költészet Zrinyi előtt. Denkschriften I. 369. l. Németül: Die historische Dichtung der Ungern vor Zrinyi u. o. 399. l.

A *Pozsonyi Krónika* kiadásához készített előszavában, — a hol krónikáink egyes részeit s azok iratási korát igyekezett megállapítani, — kiemelte, hogy a Bécsi Képes Krónika, a Budai Krónika és Thuróczy, ha tényleg Kézai folytatásai volnának, nem hagynák el Kézai elbeszélésének több nevezetes mozzanatát, különösen pedig nem hagynák el a nemzetségekről írott appendixet, mely, mint a genealogiát illető »circa quam aevi medii omne versabatur studium, cuius compilatori gratissimus et nequaquam praetereundus fuisset«. ¹⁾ Erősebb ennél a második érve, hogy Kézai és a Bécsi Képes Krónika nem másolati és folytatási viszonyban vannak egymással, hanem csak közös forrásból merítenek, mert Lél és Bulcsú mondáját, melyet a »libri Cronicorum« említenek, Kézai elveti, míg a Bécsi Képes Krónika hozza. ²⁾ Ezenkívül felhossa még nézete bizonyítására, hogy a királyok története Kézainál nagyon kivonatos, sőt III. Istvántól csupán a nevekre és az uralkodási időre terjeszkedik ki, és végül, hogy Kún László története Kézainál nagyon bő, míg a többi krónika nemcsak hogy át nem vette ezt, de alig érinti a benne tárgyalt eseményeket.

A kéziratok tárgyalásánál még három kéziratot különböztet meg: 1. A Kósa-példányt, melynek egy másolatát is említi; ³⁾ 2. az Eszterházy-példányt, melynek Hevenessy és Cornides-féle másolatairól van tudomása és végül 3. a Sambucus-codexet. ⁴⁾

Pár évvel később már egy német író is — Toldytól függetlenül — hasonló szellemű megjegyzést tett. Büdinger ugyanis Sz. István Gyula elleni hadjáratát tárgyalván összehasonlította Kézai és Thuróczy erre vonatkozó helyeit, s arra az eredményre jutott, hogy Thuróczy közvetlenül használta Kézait, de azonkívül mindkettő előtt egy közös forrás feküdt:

¹⁾ XII. 1.

²⁾ XIII. 1.

³⁾ Apographum eius quondam Batthyányianum nunc in bibliotheca Academiae Hungariae conservatur. V. 1. Ez a kézirat sem az Akademia, sem a Batthyányiak gyulafehérvári könyvtárában nincs meg.

⁴⁾ V—VI. 1.

— nézete szerint — az Annales Hildesheimenses vagy ennek valamely rokona, talán az Annales Hersfeldenses.¹⁾

Visszatért Kézai krónikájára Toldy a *Bécsi Képes Krónika* kiadásakor is.²⁾ Itt is a krónika egyes részeit s azok iratási korát tárgyalva tért rá. E szerint az első szerkesztés — eltekintve a hún krónikától — Salamon halálán túl nem terjedhetett, mert akkor Kézai bizonyára többet szólana Sz. Lászlóról, Kálmánról s utódairól. Ettől megkülönbözteti az »opusculum genealogicumot«, melyet III. István alatt keletkezettnek tart és melyet Kézai szintén kivonatossan vesz át. Már az első részben, különösen I. Endre történeténél több Kálmánkori betoldást vél felfedezni, s Kálmán uralkodásának történetét véli a második szerkesztés végének; innen — azt hiszi — Kézai folytatta a krónikát, V. Istvánig csak a királyok uralkodási datumait véve át, »e ieiunis monachorum annalibus« hozzá írva azután saját tapasztalatai alapján Kun László uralkodása első tíz évének történetét.³⁾

A Magyar Történelmi Társulat első közgyűlésén 1868. máj. 14-én, »*Nemzeti történelmünk kezdetei*«⁴⁾ címen felolvasást tartván, ebben ismét a krónika régibb szerkesztéseivel foglalkozott. Alapjában még itt is ugyanazon nézeteket vallotta, noha azok némely lényeges pontban megváltoztak. Egy új érvet hozott fel a mellett, hogy Kézai műve csak kivonat. »Vannak Márknál — írja — olyak, a mik megvoltak a régi krónikában (I. Endre névtelene), de a miket Kézai krónikása, a ki ezek szerint epitomatornak látszik, mint lényegtelen dolgokat elhagyott: péld. midőn amaz czáfolja a régi szerkesztet (codices quidam), mely Magyarországot csupán a Hétmagyar és nemzetségeik által alapítottanak állítja«, stb.⁵⁾ Vannak viszont mindkettőben eredeti részek: »a mit tehát ama közös kútfőben nem lelvén, mindkettő saját tudomásából vett fel; a mi egyszersmind azt is mutatja, hogy a Márk krónikása

¹⁾ Max Büdinger: Oesterreichische Geschichte. Leipzig. 1858. I. 391. l. 5. jegyzet.

²⁾ Marci Chronica ed. Toldy. Pestini 1867.

³⁾ 4—6. l.

⁴⁾ Toldy Ferencz összegyűjtött munkái. VII. 221—248. l.

⁵⁾ 237. l.

nem ismerte a Kézaiét, valamint ez amaszt, mint későbbit úgy sem ismerhette.¹⁾

Az első szerkesztés határát I. Endre uralkodásánál látja, íróját pedig »Endre király névtelenének« nevezte el, de azt hitte, hogy már az is csak egy »Istvánkori kezdemény folytatása«. A következő rész szerzőjét Kálmán király névtelenének hívja, »a mik azonban ezek után következnek, rövidségek mellett is feltűnők, hézagaik és incorrectságok igen kései szerkesztőre hagynak következtetnünk, a ki csakugyan maga Kézai lehetett.«²⁾

Toldy érdeme a Kézai kérdés felderítésében, — habár nem ment a nagyobb hibáktól, — mégis igen nagy; ő volt az első, ki nemcsak hogy kimutatta Engel nézetének tarthatatlanságát, hanem már azt is igyekezett megállapítani, hogy a műnek milyen részeit írhatta maga Kézai.

Azon két évtized alatt, melyben Toldy forrástanulmányai keretében ismételten visszatért a Kézai-kérdésre, már mások érdeklődését is felkeltötte e nevezetes kútfő, s többen is igyekeztek — legalább érdekes adatokkal — hozzájárulni a vitához.

Az akadémia történettudományi osztályának 1855. febr. 5-ikén tartott ülésében *Érdy János* rendes tag figyelmeztetett *Horvát István* egy kézirati feljegyzésére, mely rendkívüli érdekessége daczára sem részesült — úgy látszik — kellő méltánylásban. Horvát István ugyanis *Waddingusnál* talált hivatkozást Kézai Simon krónikájára, s erről az érdekes esetről, — hogy egy külföldi író több mint száz évvel Kézainak Magyarországon való felfedezése előtt már hivatkozott rá, — mindjárt jegyzetet készített.³⁾

Érdy egész terjedelmében bemutatta Horvát jegyzetét, mely azután napvilágot is látott az Akadémiai Értesítőben.⁴⁾ Waddingus magára a kútfő méltatására vagy bírálatára nem terjeszkedik ki, érdekesek azonban azon helyek, melyeket belőle citál. Az egyik helyen említi, hogy II. Endre vejének, Lajos-thüringiai örgrófnak ünnepét Jeruzsálemben megülik.⁵⁾ Ez Kézai-

¹⁾ 238. l.

²⁾ 240. l.

³⁾ Waddingus szül. 1578. megh. 1657.

⁴⁾ Akadémiai Értesítő 1855. 78. l.

⁵⁾ Waddingus: Annales Minorum. Romae. 1732. II. 166. l.

ban nincs meg. Más helyen az 1342-ik évnél pedig Kézai bizonyosságára hivatkozik, hogy Kázmér lengyel király neje, Erzsébet, férje halála után mily kegyes és könyörületes életet folytatott.¹⁾ Ez az adat meg éppenséggel már jóval későbbi Kézai krónikájának iratási idejénél. Maga Horvát is levonta ebből azt a következtetést, hogy »habuit ergo Wadding auctum, continuatum Kézam«.

Horvát István feljegyezte még ezekhez, hogy ezt a példányt hol lehetne keresni. Érdy pedig szintén ajánlotta az Akademiának úgy ennek, mint az elveszett Eszterházy-féle példánynak felkutatását és lemásoltatását.

Szerény véleményem szerint azonban ekkor már Magyarországon is igen ismeretes volt az a példány, melyet Wadding használt; ez valószínűleg azonos a már annyit említett Sambucus-codexsel, melyben a fent említett két adat tényleg benn van. E mellett szól az is, hogy a codex Italiából került hozzánk, Sambucus vette meg ugyanis a pistójai apáttól s az ő egész gyűjteményével együtt jutott azután a császári könyvtárba.²⁾

A legérdekesebb a dologban, hogy már körülbelül két évszázaddal Engel előtt és egy évszázaddal Kollár előtt egy külföldi tudós ugyanazon, — vagy legalább is valamely közelebbi testvér-codex révén ugyanazon tévedésbe esett, mely azután annyi vitára szolgáltatott alapot.

Kisebb fontosságú már az az adat, melyet *Podhraczky* közölt a Történelmi Tárban³⁾ *Szörényi Sándor* volt jezsuita »*Pannonia Docta*« című kézirata alapján. Ez csak az író neve és származása szempontjából lehetne érdekes; Szörényi szerint ugyanis »1277 Laurentius de Keseő Clericus, natione Hungarus, alterius Laurentii de Keseő de genere Rathold, qui anno 1260 fundavit monasterium S. Jacobi de Zala cognatus, scripsit Chronicon Hungariae ad sua tempora, quod Ladislao IV. Hungariae dedicavit anno 1277; videtur eo non parce usus fuisse Joannes de Thuróc«. De Szörényi még meg-

¹⁾ U. o. Romae 1733. VII. 259. l.

²⁾ Kollár P. Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca librum primum. Vindobonae 1766. 688. l.

³⁾ Történelmi Tár. 1861. X. 238. l.

jegyezte, hogy maga is látta a krónikát Kismartonban az Eszterházy könyvtárban és ez teszi leggyanúsabbá följegyzését; miért nevezte a szerzőt Laurentius de Keseő-nek, midőn az Eszterházy-féle példány mindhárom másolata, valamint a távol-álló Sambucus-codex is egybevágóan Simon de Keza-t ír? ha pedig a név hibás, úgy a hozzáfűzött genealogiai megvilágítás is hiábavaló.

Ez érdekes adatközlések mellett 1862-ben rendszeresebb tanulmánynyal ajándékozta meg az irodalmat *Szabó Károly*.¹⁾ A fordításához írt előszóban és jegyzetekben egyaránt hangoztatta, hogy Kézai azt a forrást, melyet a többi krónikával közösen használt, kivonatolta, s hogy a többi krónika már csak azért sem ismerhette az ő művét, mert a Kun Lászlóra vonatkozó bő történetekből mit sem vett át. Mindazonáltal mégis önállóbb munkának jellemzi, mint a milyen tényleg. Az író a biharmegyei Kéza pusztáról származónak tartja — ellentétben Sándor Istvánnal, ki a borsodmegyei Kazát hitte Kézai birtokának és ellentétben Szörényi Sándorral, ki épen-séggel Keseőire akarta javítani Kézai nevét. A Sambucus-codexet, ezt az igazán különös szerepet játszó kéziratot, azonban ő is Kézai-kéziratnak vélte.

Sokkal keményebb támadás érte Engelt *Kerékgyártó Árpád* részéről, ki Művelődéstörténetében sorra bírálata alá vette a kútfőket.²⁾ Ez a mű tulajdonképen nem visz új tényezőket a vitába. Podhraczký és Szabó után közli az író személyére vonatkozókat, majd rövidesen ismerteti a róla keletkezett irodalmat, felhossa Toldy és Szabó érveit, s azután kemény hangon ítél Engel »csalódása« felett, ki »sokkal többet következtet Kézai krónikájából, mint a mennyit az magában foglal«. Ha *Kerékgyártó* felkutatta volna Engel csalódásának okát, bizonyára nem tört volna oly könnyen pálczát felette, de — s ez elég sajátságos — Engel czáfolói közül egyik sem tette meg ezt. *Kerékgyártó* még elfogultsággal is vádolta Engelt. »Engel — írja — 1809-ben ismételte a Kézaira halmozott

¹⁾ Kézai Simon mester magyar krónikája. Fordította Szabó Károly. Pest, 1862. Második jutányos kiadás. Pest, 1870.

²⁾ Magyarország művelődésének története. Budapest, 1865. II. Kézai Simon krónikája. 16—22. l.

dicséretet s akkor elfogultsága már annyira ment, hogy midőn forrásul a Képes Krónika szavait idézte, melléje szerzőül Kézait írta.«¹⁾ Pedig a jegyzetben felhozott helyek igenis hibás sorrenddel vannak czítálva, de a Sambucus-codexben épen úgy mint a Bécsi Képes Krónikában benn vannak, még pedig szószerint egyformán.²⁾

A magyar tudósok így Engel nézetével ellentétben fejlesztették a kérdést, de a külföldön minderről nem igen vettek tudomást. *Flegler* a *Sybel-féle Historische Zeitschrift*-ben a magyar történetírásról közölt értekezésében ³⁾ nagyon zavarosan ítélte meg Kézait. Ismerte már Toldy nézetét, hogy Kézai régibb codexek alapján dolgozott, de azért Engellel a *Rimes Krónikát* Kézai versificatiójának, Mügelnt pedig fordításának tartotta. S daczára, hogy Toldy nézetéből — úgy látszik — csak azt vette tudomásul, hogy Kézai már más codexekből írt, mégis az mondja: »Könyvének különös sajátosságát csak magukból a koreseményekből és hatásukból lehet magyarázni. Teljes erővel rohan még egyszer vissza a régi Szittyahonba, leírja terjedelmesen, mondás történettel vegyítve, a hunok tetteit, Attila birodalmának virágzását és pusztulását. Csaknem melleleg és nagyon röviden tárgyalja ezután az Árpádkorszakot, melyet ugyanis csak a hűnkorszak természetszerű kifolyásának tekint, ellentétben Béla király névtelen jegyzőjével, ki a magyar előidőkről való egész nézetét csak e korszakba szorította össze. Részletesebb lesz ismét az európai vándorhadjáratok leírásánál, különösen azoknál, melyek a magyaroknak német földön való megveretését eredményezték; csak röviden érinti Sz. Istvánt, de mélyebben bocsájtkozik bele a nagy király halálát közvetlenül követő eseményekbe és ezeket I. Lászlóig megglehetős egyenletességgel tárgyalja. Erre ismét lakonikus rövidség következik, melyet csak akkor szakít meg, midőn korának, vagyis

¹⁾ id. mű II. 19. l.

²⁾ Engelnél (*Gesch. d. ung. Reichs* I.) »Ob iuvenilem stultitiam et lasciviam« 134. l. helyesen: »propter iuvenilem lasciviam et stultitiam«. — Engelnél 156. l. »Traha vehebatur hyemali et aestivali tempore« helyesen: »et tam nivali quam estivali tempore super traham ferebatur«.

³⁾ Beiträge zur Würdigung der ungarischen Geschichtsschreibung. Hist. Zeitschrift 1867—68. XVII—XIX. kötet.

IV. (Kún) László uralkodásának eseményeit írja le részletesen. Kézai Simon a nép élénk hagyományait utoljára idézte vissza emlékezetébe erős színeivel és alkalmazta a reá ható viszonyokhoz. Az ő idejében újra föléledt a nyugtalan mozgalmakhoz való hajlam, a vadromantikus és kalandos iránti érzék, azért tárgyalja ő a hasonló szellemű korszakokat és eseményeket látható kedvteléssel.«¹⁾

Mily szép jellemzés! Mily nagy, mily fogékony lélek lehetett volna Kézai, ha ez igaz volna!? Mily sivár ezzel a szép jellemzéssel szemben maga a valóság: egy okoskodó clericus szintelen másolata és gyarló, hizelkedő, 3 lapnyi folytatása! Mennyivel szebb volna a történet, mennyivel nagyobbak az írók, ha nagy általánosságban, minden alaposabb kutatás nélkül itélnénk és jellemeznénk! — de egyszersmind, mily hazug.

Egy másik német történetíró: *Ottokar Lorenz* is szentelt egy fejezetet a magyar kútfőknek német forrástanulmányai körében.²⁾ E fejezet minden egyes mondatát a magyarság elleni elvakult rosszindulat jellemzi. Avagy jöhet-e egyáltalában komoly számba egy oly értekezés, mely előtt Mügeln becsesebb, mint Kézai, mely Mügelnt szeretné a Bécsi Képes Krónika szerzője gyanánt is bemutatni, mely azt állítja, hogy a Budai Krónika vette fel magába a Bécsi Képes Krónikát, a mely dicséreteivel halmozza el Küküllei krónikáját csak azért, mert a szerzője »ein Freund der Deutschen«.³⁾

Lorenz szerint Kézai részben Anonymust másolta, de olvasottabb és műveltebb volt a jegyzőnél. Magára Kún László korára a műben az a felfogás az uralkodó, mely a német-magyar szövetséget is létrehozta. Az előbbi korra vonatkozólag, a hol a monda tudósítása megszűnik, nagyon sovány, a miből azt következteti, hogy hazai forrásokhoz nem juthatott, vagy olyat nem ismert. Csak két dolog van, a miért dicsérheti:

¹⁾ Hist. Zeitschrift 1867. XVII. 328—329. l. Magyar fordítás: A magyar történetírás történelme. Ford. Szinnyi József. Olesó könyvtár 77—80. sz. 14—15. l.

²⁾ Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin, 1870. (271—277. l.)

³⁾ 276. l.

»eine sehr erfreuliche Hinneigung zu dem wiedererwachten römischen Königthum«, továbbá, hogy felsorolja a bevándorolt német és olasz nemzetségeket, és hogy »man erfährt dabei auch, dasz sich der reine ungarische Adel auf 108 Geschlechter beschränkt hätte«.¹)

Elismeri ugyan, hogy a Bécsi Képes Krónika és Mügeln használta Kézait, — tehát még 1870-ben nincs tovább Engel nézeténél, — de e mellett hangoztatja, hogy ezek még egy más forrást is használtak.²) Az egész fejezetre jellemző különben a Kézairól és Mügelnről szóló méltatásait szétválasztó kijelentése: »Ob Kéza selbst ein Eingeborener war, muss dahingestellt bleiben. Sicherlich dagegen war Heinrich von Mügel ein Deutscher.«³) Ezzel az ismertetéssel fölösleges bővebben foglalkozni.

Sokkal alaposabb értekezés *Zeisberg-é*,⁴) melyben az altaichi évkönyvek Giesebrecht- és Lindner-féle felosztásai ellen polemizált, és melyekben Kézaira vonatkozólag egy egész új kérdést vet fel. Nem két, hanem több részből, több író feljegyzéseiből összeállítotttnak tartja az évkönyveket, s azt hiszi, hogy ezeket a részeket azután egységesen átdolgozták. Erre támpontot nyújtanak neki a magyar kútfők, melyek 1046-ig kiírják az évkönyvek egyes tudósításait, a továbbiakban azonban, tehát III. Henrik 1049-iki hadjáratától fogva ezt nem teszik, noha az ezen rosszabb eredményű hadjáratokról szóló tudósítások kapóra jöhettek volna a magyar íróknak. Ebből tehát azt következteték, hogy az alapul szolgáló altaichi évkönyvek csak 1049-ig érhettek.⁵).

A magyar kútfőknek az altaichi évkönyvekhez való viszonyát tárgyalván, Lorenz műve alapján indul, pontos collatió után ⁶) azonban más eredményre jut. Első sorban is hatá-

¹) 271—272. l.

²) 271—2. l.

³) 272. l.

⁴) Zur Kritik der Annalen von Altaich. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Red. Seidl, Tomaschek und Hartel. XXVII. 491—511. l. Wien, 1875.

⁵) 505. l.

⁶) 496—503. l.

rozottan tagadja, hogy Mügeln a Bécsi Képes Krónika szerzője lehetne. Mügeln német krónikája lehetne a Bécsi Képes Krónika fordítása, de lehet az is, hogy csak közös forrást használtak.¹⁾ De ha Mügeln tényleg csak a Bécsi Képes Krónika fordítása, akkor sem alapulhat Kézain, — hogy e mellett még egy más forrást is használván a kettőt egybeolvasztotta volna, — hanem csak egy közös harmadik forráson, melyet bővebben aknázott ki, mint Kézai. A három magyar kútfő tehát egy közös forrást használt, a mely csak közvetve lehetett az Annales Altachenses, minthogy mindegyiknek van a többitől független átvétele. Zeisberg elismeri, hogy az első pillanatra ugyan lehetne azt hinni, hogy a Bécsi Képes Krónika Kézai mellett még az Annaleseket is használta, ennek azonban mégis ellentmondanak azon tudósítások, melyek az Annalesektől eltérnek, de maguk közt megegyeznek. Ez csak harmadik, közös forrás használata révén lehetséges. Ha ehhez még hozzávesszük, — mondja Zeisberg, — hogy az egymásután úgy az altaichi évkönyvekből átvett, mint az attól független feljegyzéseknél megegyező, úgy csak az a feltevés lehetséges, hogy a magyar kútfők és az altaichi évkönyvek között egy harmadik forrásnak kellett léteznie, mely az altaichi évkönyvekből merített és a magyar krónikáknak forrásul szolgált.²⁾

Zeisberg ezen fejtegetésével felvetette Kézai és az Annales Altahenses viszonyának kérdését és realisabb alapra fektette a már Toldy által hangoztatott véleményt, hogy Kézai és a bővebb szövegű krónikák csak közös forrást használtak és az utóbbiak nem kibővítései az előbbinek. Később még mások is foglalkoztak e viszony bírálatával, de Zeisberg érvelésének világosságát és következtetéseinek határozottságát senki sem múlta fölül, sőt későbbi írók beleestek oly hibába, melynek tetszetős volta miatt Zeisberg már szükségesnek tartotta azt mindjárt czáfolni. A magyar krónikák és az altaichi évkönyvek egymáshoz való viszonyának kérdését az ő értelmezésével már eldöntöttnek is tekinthetjük.

Inkább általánosságban, semmint részletkérdéssel foglalkozott Kézaival *Fejérfutak* László is az Árpád-kori iroda-

¹⁾ 503. l.

²⁾ 504. l.

lomról írott művében.¹⁾ Összefoglalta az eredményeket, melyeket előtte e téren elértek, — kivéve Zeisbergéit, melyeket még nem ismert, — és Szabó Károly nézetéhez csatlakozott. Ismer-teti igen alaposan a mű tartalmát, felemlítve mindjárt a hibá-kat is, de egyes hypothesiseket, mint bizonyított dolgokat említ;²⁾ néha pedig sokkal önállóbbnak tekinti és jellemzi a krónikát, mint a milyen az a valóságban.³⁾ Nevezetes, hogy a Sambucus-codexet ő is a Kézai-kéziratok közé számítja.⁴⁾

Két évvel később *Marczali Henrik* tért vissza e kérdésre az Árpád-kori kútfőkről írt, a Tudományos Akadémiában a Vitéz-díjjal kitüntetett könyvében.⁵⁾ Az eddigi eredményeket foglalta össze, de mindenkinél határozottabban hangoztatta, különösen az altaichi évkönyvekhez való viszony alapján, hogy Kézai és a többi rokon krónika egy közös ősforrásra (nemzeti krónika) vezethető vissza, s hogy Kézai ezt a közös ősforrást kivonatolta. A magyar kútfőknek az altaichi évkönyvekhez való viszonyára vonatkozólag tehát ugyanazon eredményre jutott, mint Zeisberg, noha — a mint látszik — Zeisberg fejtegeté-seit nem ismerte.⁶⁾ Az egész különbség csak az, hogy magának Kézainak az annalesekhez való viszonyát is meghatározta. Annak bizonyítása, hogy Kézai az ősforrásnak csak kivonata, különösen azért birt nagy fontossággal, mert különben a többi krónikák mindazon adatait, melyek Kézai-ban nincsenek benn, elvetendőeknek lehetne tartani, a mint azt Endlicher állította is. Marczali tehát emellett felhossa első sorban Toldy egyik érvét: hogy Kézai az ágostai csata leírásánál egyenesen polemizál a másik krónikával, másodsorban új argumentumokkal lép fel, collatiókkal bizonyítván, hogy Kézai Aba és Péter történeténél használja az altaichi évkönyveket, de a Budai Krónika szövege

¹⁾ Irodalmunk az Árpádok korában. Budapest, 1878. 83—91. l.

²⁾ Pl. hogy Olaszországban tanult 83. l. s hogy térített a kunok közt. 84. l.

³⁾ Pl. a hún-magyar rokonság történeténél 85. l., a nemzetségeknél 88. l., stilusnál 90. l.

⁴⁾ 89—90. l.

⁵⁾ A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1880. 40—48. l.

⁶⁾ Maga is mondja: »Megkísértjük ennek kimutatását új, mint hiszszük, alig czáfolható okokkal.« Id. mű. 41. l.

mindig közelebb áll az eredetihez mint Kézai, a ki az altaichi évkönyvekből csak olyat vesz át, a mi a Budai Krónikában megvan és azt is rövidítve. Harmadik érve pedig, hogy »a hol a krónika mondaí elemeket sző az Annalesek szövegébe, mint p. o. az Aba sírjánál történő csodák leírásánál vagy etymologizál, mint a veszett német nevű csatatér elnevezésének magyarázatánál, Kézai híven követi, majdnem szóról-szóra.«

Érvei tehát alapjában megegyeznek a már korábban Zeisberg által hangoztatott érvekkel, valamint Zeisberg és Marczali conclusiói is megegyeznek. A fontos eltérés azonban Zeisberg nézetétől, annak hangsúlyozása, hogy Kézai ezen közös alapforrásnak, — melynek fennmaradt szövegét a Budai Krónikában látja, — csak kivonata, mi által a bővebb szövegezés hitele is bizonyítva van.

A mű önálló részeit Marczali meglehetősen szűk körre szorítja össze, egynehány adaton kívül, — melyeket egyenként felsorol, — csak a Kún László korának történetét és a bevezetést tartja eredetinek, bár ez utóbbinak, valamint az egyes adatoknak önállóságához is még sok szó férhet. Fő érdeme az ismertetésnek az altaichi évkönyvekkel való collatió és a mű értékének helyesebb színben való feltüntetése, noha az appendixeket még nagyobbra becsüli igaz értéküknél. Különös azonban, hogy a kútfő helyes megbírálása mellett a Sambucus-codexről mégis azt állítja, hogy az »a III. Lászlóhoz szóló ajánlással kezdődik ugyan, de hiányzik belőle az appendix és 1342-ig folytatódik«.¹⁾

Bírálói részéről *Pauler Gyula*, ki különösen az Anonymusról szóló fejezetet erősen támadta, a Kézairól szóló fejezettel nem foglalkozott, de annál inkább kiterjeszkedett erre *Alfons Huber*. Marczali műve ugyanis 1882-ben német nyelven is megjelent,²⁾ s így a német írók is megismerkedhettek a forrástanulmányok terén elért eredményekkel.

Huber ³⁾ Marczalinak szorosan Kézaira vonatkozó nézetét

¹⁾ Marczali id. mű, 40. l.

²⁾ Marczali: Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden. Berlin, 1882.

³⁾ Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung, IV. Innsbruck. 1883. 128—137. l.

teljesen elfogadta, csak némely, Kézait közvetve érintő kérdésben foglalt el Márczalival szemben más álláspontot. Márczali ugyanis ama régibb szerkesztést, mely Kézainak és a többi krónikának közös alapforrása volt (nemzeti krónika), II. Géza korában keletkezettnek véli. Huber ellenben az erré vonatkozó érveket nem tartotta elég erőseknek s a krónika első szerkesztésének korát inkább csak II. Endre, vagy éppenséggel V. István idejében volt hajlandó látni.¹⁾

Ugyanazon időben egy másik német tudós *Steindorff* is hozzászólt a magyar kútfőkhöz, szintén az altaichi évkönyvekkel való viszony alapján, de beleesett azon tévedésbe, melyet Zeisberg már czáfolt, hogy t. i. a bővebb szövegezésű magyar krónikák Kézait használták, és még azonkívül önállóan is kiaknázták az altaichi évkönyveket. E tévedésnek oka különben abban rejlik, hogy a magyar kútfők egymáshoz való viszonyát illetőleg Lorenz ismertetése után indult.²⁾

Steindorff hibájába esett *Rademacher*³⁾ is, ki hevesen támadta Márczalit, valamint Huber bírálatát is. De ezen értekezés, — melyet írójának alapossága és sokszor helyes következtetései becsesté tehetnének, — azon nagy hibában szenved, hogy már kiindulópontja hibás s hogy azonkívül is gyakran ferde logikájú. Maga mondja: »Neuerdings behauptet Márczali Kéza sei nur Auszug aus einer älteren Chronik, und diese besäßen wir noch in der Ofener Chronik und den ihr nachstehenden Redactionen,«⁴⁾ épen ezt akarja megczáfolni, de ettől kezdve végig mindig a sokkal bővebb Bécsi Képes Krónikát állítja szembe Kézaival, s azt bizonyítja, hogy Kézai nem lehet a Bécsi Képes Krónika kivonata, — olyat a mit sem Márczali sem Huber nem állított, — és teszi ezt annak daczára, hogy tudja, hogy a Budai Krónika jóval rövidebb a

¹⁾ 135. l.

²⁾ Steindorff: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. Leipzig, 1881. I. 437—451. l. Aventin Studien, 3. Verhältniss zu einigen ungarischen Geschichtswerken. 447—451. l.

³⁾ Rademacher: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. Forschungen zur Deutschen Geschichte. XXV. Göttingen, 1885. 381—406. l.

⁴⁾ 381. l.

Bécsi Képes Krónikánál.¹⁾ Marczali érveit nem tartja elfogadhatóknak, és hosszan czáfolja, hogy Kézai a Bécsi Képes Krónika kivonata lehetne, bizonyítja, hogy ez utóbbit későbbi mondákkal interpolálták, és hogy a Bécsi Képes Krónika írója ismerte, használta és bővítette Kézait, Kézai mellett pedig önállóan használta az altaichi évkönyveket. Az altaichi évkönyvekkel való összehasonlításból azt a következtetést vonja le, hogy a »Gesta Hungarorum« (Kézai krónikája) egy régibb kútfőn alapszik, a mely már Reginót és az Annales Altachenseseket is használta, másrészt pedig Anonymusnak és a Budai Krónikának forrása, és a mely nem lehet azonos az 1358-iki krónikával (Bécsi Képes Krónika.²⁾ Igyekszik meghatározni, hogy a közös ősforrás mit tartalmazhatott, iratási idejét pedig a XIV. század elejére teszi.³⁾

Értekezésének második részében⁴⁾ az altaichi évkönyveknek a magyar kútfőkhöz való viszonyát akarja tisztázni. Maga is azt állítja, hogy Kézai csak ott tartalmaz helyeket az Annalesekből, a hol azok a Bécsi Képes Krónikában is megvannak, tudja, hogy a Bécsi Képes Krónika szorosabban ragaszkodik az évkönyvek szövegéhez,⁵⁾ és mégis oda concludál, hogy »Keza steht demnach in einem ganz anderen Verhältnisse zu den Deutschen Annalen als die Bilderchronik. Alles spricht dafür, dass er die Annalen nicht unmittelbar kannte, sie wurden ihm entweder in einer Ableitung bekannt, oder er fand sie schon in seiner Ungarischen Vorlage verarbeitet. Anders verhält es sich mit der Bilderchronik. Ihr verfasser muss für den

¹⁾ Der Bericht (der Bilderchronik derselben ist viel breiter, immer mehr Episoden schiebt sie ein, welche übrigens im Chronicon Budense zum Theil fehlen. 384. l.

²⁾ 388. l.

³⁾ 392. l.

⁴⁾ Die Ungarischen Chroniken und die Altaicher Annalen. Az I. rész czíme: Simon de Kéza und die Chronik von 1358.

⁵⁾ . . . dass Keza Beziehungen zu denselben nur dann hat, wenn sie sich auch in der Bilderchronik finden, und dass sich diese, geringfügige Ausnahmen abgerechnet, enger an die Annalen anschliesst. 398. l. és . . . wo Annalen und Bilderchronik übereinstimmen, während sich bei Keza nur geringe Anklänge finden; zuweilen fehlen ihm auch jene Stellen ganz.

Zeitraum von c. 1040—1045 eine deutsche Quelle benutzt haben, deren Text den Annalen sehr nahe stand, oder diese selbst.«¹⁾ Hogy a dolgot még jobban komplikálja, hozzájárul Ehrenfeuchter nézetéhez, hogy III. Henrik magyarországi hadjáratairól egész az 1046-ik évig Németországban egy dicsőítő költemény forgott kézen (a versformát nem tartja szükségesnek), a melyet azután az Annales Altahenses is felvett, kissé rövidítve és helyi eseményekkel bővítve, másrészt pedig a magyar kútfők is használták, még pedig Kézai egy közvetítő magyar krónika alapján, a Bécsi Képes Krónika ellenben közvetlenül is, végül pedig Aventinus előtt is ez feküdt a Bécsi Képes Krónikával egyetemben.²⁾

Rademacher e bonyadalmas hypothesise míg egyrészt nagyon erőltetett, másrészt Zeisberg és Marczali fejtegetései után fölösleges és valószínűtlen. Magában Németországban sem keltett e nézet viszhangot, s *Heinemann*,³⁾ ki a Monumenta Germaniae Historica részére állította össze az Árpád-kori magyar kútfőkből a szemelvényeket, Rademacher véleményét egyszerűen elvetette, utalván arra, hogy Kézai máshol is igen felületesen kivonatolja az előtte fekvő alapforrást.⁴⁾ Heinemann Rademacherrel ellentétben helyesen választja szét a Budai és a Bécsi Képes Krónika családját,⁵⁾ és ő az első, a ki a Sambucus-codexet a Budai Krónika családjához számítja, sőt az összehasonlításoknál belőle veszi a Budai Krónika családját képviselő szöveget.⁶⁾ Kézaira vonatkozólag a többi krónikával közös alapforrást fogad el s ezen nézetét a Reginóból és Albericustól átvett helyekkel is bizonyítja.⁷⁾ A közös forrást azonban csak a Gesta Hungarorumra fogadta el Heinemann, a húnok történetét és az appendixeket ellenben Kézai művének tekintette, melyet azután a többi krónika innen vett át.

¹⁾ 399. l.

²⁾ 405. l.

³⁾ Heinemann: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. Neues Archiv. XIII. Hannover, 1887. 61—74. l.

⁴⁾ 66. l.

⁵⁾ 64—65. l.

⁶⁾ 65. l.

⁷⁾ 67—68 és 71—72. l.

A húnok története — szerinte — nem keletkezhett a XIII. század előtt, mert akkor vette csak fel a Nibelungen-monda a Kézainál is található alakot. És e mellett hozza fel bizony-ságul azt is, hogy a Sambucus-codex — »die älteste Redaction der Chronik des 14. Jahrh.« — élén Kézai bevezetése áll, és hogy csak a hűnhistória végétől kezdve tér el ezen codex szövege Kézaitól. »Es wäre auffalend, — mondja Heinemann, — wenn der Verfasser der Chronik von 1330, der die verlorenen Gesta Hungarorum kannte, die Hunnengeschichte, wenn sie in den letzteren schon stand, nicht diesen, sondern der Bearbeitung des Keza entlehnt hätte. Keza ist also der selbstständige Verfasser der Hunnengeschichte . . .«¹⁾ Csakhogy azt Heinemann is elfelejtette, hogy a húnok története Kézainál és az ősforrásban egyenlő lehetett; azaz, hogy Kézai eleinte egész terjedelmében írhatta át az alapforrást, s esetleg csak azután, belefáradva az írásba, — mint annyi középkori író, — kivonattolt, hogy munkáját könnyítse. A míg pedig ennek lehetősége nincs megczáfolva, addig Heinemann véleménye nemcsak minden realisabb alapot nélkülöz, hanem még csak nem is valószínű.

Így *Pauler Gyula*,²⁾ ki Heinemann értekezését már ismerte,³⁾ két különböző írótól eredettnek vallja ugyan a hún és a magyar történetet, de mindkettőt már a Kézai által használt alapforrásban egyesítettnek tartja. Az appendixekre vonatkozólag is helyesebb Pauler nézete, a mennyiben szerinte Kézai az azokban foglalt adatokat csak együvé hordta, de nem önállóan szerkesztette. A stílust ugyan — Pauler fel-fogása szerint — kissé változtatta Kézai, az elbeszélést hol rövidebbre fogta, hol pedig új adatokkal bővítette, egészen saját munkájának azonban csak Kún László uralkodása első nyolcz esztendejének története tekinthető.

A legutolsó bő tanulmány, mely Kézaival foglalkozik, *Kaindl* csernovitzi egyetemi tanár tollából való. Kaindl az Archiv für österr. Geschichte-ben a magyar kútfőkről tanul-

¹⁾ 73—74. l.

²⁾ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. II. 487—491. l.

³⁾ id. mű II. 785. l., 47. jegyzet.

mánysorozatot közölt, melyben minduntalan visszatért Kézaira is.¹⁾ Sajnos azonban, hogy Kaindl már a kiindulásnál nagy hibába esett: a krónikák szempontjából teljesen értéktelen magyar-lengyel krónikából indulván ki. Ama lehetetlen feltevések fenntartása kedvéért, hogy ebben a férczműben egy magyar krónikarészt is megkülönböztessen, hogy ennek íróját nemzeti önézettől duzzadó magyar emberek, még pedig szláv-magyarnak és esztergominak tarthassa, és e krónikának krónikáink rokonságának megállapításában döntő jelentőséget tulajdoníthasson, mindinkább belebonyolódik a kérdésbe s mind végzetesebb hibába esik.

Hogy krónikáink XI. századi forrásának (*Gesta vetera*) soványságát illető nézetét fenntarthassa, a krónikák legrövidebbikét, Kézait kell a legeredetibbnek feltüntetnie. Ezért iparkodik kimutatni azt is, hogy a hún história Kézai műve. Heinemannnak ezt illető érveit maga sem tartja helytállóknak, tehát új érveket hoz fel, a melyek azonban szintén nem erősebbek.

Ez azonban még nem bizonyítja Kézai krónikájának eredetibb voltát. Kaindl tévedése is complicálódik. A *Gesta vetera* szerinte a XI. század végéig ért, minthogy pedig a krónikák IV. Lászlóig legalább nagyjában megegyeznek Kézai-val, nemcsak a húnhistóriát, hanem a Kálmán utáni részt is Kézainak tulajdonítja, tagadván még azt is, hogy közös forrásból eredhetnének. Ezt bizonyító érvelésében pedig csak azt a ki nem elégitő bizonyítékot hozza fel, hogy ez irat csak V. István halála után keletkezhetett, a midőn Kézaival egykorú eredetű.

A közbeeső részt Kaindl szerint Kézai a *Gesta vetera*-ból írta ki, máshonnan vett adatokkal még bővítve azokat. A más források közt szerinte legnevezetesebbek az altaichi évkönyvek, melyeknek krónikáinkhoz való viszonyát illetőleg ő is Rademacher álláspontjára helyezkedik, hogy t. i. Kézai használta már ezeket, s a bővebb szövegek Kézait is, az annaleseket is külön felhasználták. Bizonyítékai itt sem állják meg helyüket annál kevésbé, mert főbizonyítéka, hogy a ki a legnagyobb fáradsá-

¹⁾ Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Wien. Studie I—II. 1894., St. III—IV. 1895., St. V—VI. 1898., St. VII. 1898., St. VIII. 1899., St. IX—XII. 1900.

sággal írta meg az első hún históriát, az nem elégedhetett meg krónikájának más részében futólagos és felületes kivonatolással.

De helytelenül fogta fel a legendáknak Kézaihoz való viszonyát is. A Gellért legendát szerinte Kézai nem használta, de használta Kézai mellett a bővebb szövegezés. Azt, hogy a »qui Monachus prius fuerat de Rosacensi abbatia, que est de territorio Aquilegie. Deinde Pannoniam ingressus in Beel fuit diutius eremita« szavak úgy Kézainál, mint a krónikákban megvannak, és hogy Gellért bakonybéli remetéskedése csakis a legenda révén juthatott krónikáinkba, elfelejti.

Sz. István legendájáról is azt állítja, hogy Kézai azt még nem használta, de az Appendix bevezetésében mégis kénytelen észrevenni a legenda hatását, s így ahhoz a kibúvóhoz kell menekülnie, hogy az Appendix, mert a Sz. István legendát használta, eredetileg nem Kézai műve. És hasonlóan téves az az állítás is, hogy az Imre legenda hatása sem észlelhető Kézain.

Kaindl ilyenkép állítván fel nézetét Kézai keletkezését illetőleg, hypothesisét teljesen összebonyolította. A Gesta veterának, melynek forrásai Regino és az Altaichi évkönyvek,¹⁾ két szerkezetét különbözteti meg; az egyiket Anonymus használta, a másikat Kézai és a bővebb krónikák.²⁾ Anonymus a Gesta mellett használta ezek forrását, Reginót is;³⁾ a nemzeti krónika pedig Kézai mellett elővette ennek forrását, a Gestát, ezek forrását az altaichi évkönyveket és a magyar szentek legendáit.⁴⁾ Végül a Bécsi Képes Krónika a nemzeti krónikát is és Kézait is használta.⁵⁾ S mind e kijelentések csak arra valók, hogy támogassák azt a gyenge lábon álló tételt, hogy a hún história s vele krónikáink eredeti szerkezete Kézai műve. Természetesen ennek a zavarnak szomorú következményeit érezzük a Gestákra vonatkozó következtetéseknél és a krónikák egymáshoz való viszonyának megállapításánál is.

Kézai származásával legújabbban Csánki Dezső foglalkozott, a ki a Századok 1903. évfolyamában »Kéza« címen

¹⁾ Studie VIII. 309. l.

²⁾ Studie VIII. 245, 255, 272, 303. l.

³⁾ Studie VIII. 236—44 és IX. 388. l.

⁴⁾ Studie VIII. 236. l.

⁵⁾ Studie VIII. 292. l.

egészítette ki Paulernek a krónikásról közölt adatait. A kiindulási pont a dürnkruti csatában említett Boztehi Renold birtoka, a családtagok 1339-iki osztzkodási levelében említett pestmegyei Kéza. Csánki kimutatta, hogy a Básztyelek birtokai, melyeket maguk esztergommegyeieknek mondanak ma Fehér- és Komárommegyében fekszenek, hogy tehát a megyehatárok itt azóta változtak. A pestmegyeiek viszont, minthogy akkor Pestmegye messze belenyúlt a mai Fehérmege testébe, a mai Fehérmegeében keresendők. S hogy ezek, s velök együtt Kéza tényleg itt volt, azt Csánki két 1369. és 1372. évekből való oklevéllel bizonyítja; különösen az utóbbival, mely Bicske határainak leírásánál a Kéza földét és Kézáról Bicskére vezető utat is említi. Ez a hely pedig megfelel a mai Kinza pusztának, a Básztyelok törzsbirtokának, a mai Vásztyely pusztának tőszomszédságában.

Pauler és Csánki véleményével egyezik *Karácsonyi Jánosé* is, a ki a »*Székelyek eredete és Erdélybe való települése*« című tanulmányban bírálata alá veszi a hún krónikát is, minthogy ez a székelyeket a húnoktól származtatja. Karácsonyi e tekintetben arra az eredményre jut, hogy krónikáink e része sokkal későbbi keletű lévén, semhogy a húnok történetét ismerhette volna és igen sok helyt eltorzítván az eseményeket, hitelt nem érdemel. Az érvek felsorolásában azonban a szöveg keletkezésére és szövegösszehasonlításokra nem vetett kellő figyelmet, s mellőzve azt a kétségtelen tényt, hogy a húnhistóriának ép úgy, mint krónikáinknak legrégibb rekonstruálható szerkesztése V. István idejéből való, összeállította azon bizonyítékokat, melyek szerint a hún történet — e szerkesztésben — nem lehet a XIII. század végénél korábbi. Csakhogy a hún krónika keletkezési korát akarván megállapítani, tudnunk kellene, hogy az V. István korabeli író mit változtatott azon? Ennek ösmerete nélkül mindig csak az V. István kori szöveg áll előttünk, a melyről korántsem hihetjük, hogy a magyar húnhistória eredeti szerkesztése volt. A kor viszi rá Karácsonyit, hogy a húnhistóriát s az egész magyar krónikát Kézai szellemi termékének tartsa s ennek bizonyítására helyi argumentumokat hoz fel: hogy Kézai Csánki szerint a fehérmegei Kinzáról való, s hogy a szövegében emlí-

tett nemzetségek is a Dunántúl voltak birtokosok. De ez is az V. István korabeli szerkesztésről áll, a mely tényleg túlnyomón dunántúli vonatkozásokat tartalmaz, vagy mert szerzője dunántúli volt, vagy mert a magyar történet első szakasza főleg itt játszódott le.

Érintették a Kézai-kérdést Sebestyén Gyula és Bleyer Jakab is. Az előbbi Pauler, az utóbbi Karácsonyi fejtegetéseihez csatlakozva, önálló adatokkal azonban e tekintetben nem gazdagították az irodalmat.¹⁾

Ezek után már csak teljesség kedvéért emlitem fel *Losonczy Lajosnak* Kézai latinságáról írott nyelvészeti tanulmányát,²⁾ melynek hibája a hasonló irányú más krónikánkról írt tanulmányokkal együtt az, hogy nem különböztetnek az egyes részek közt, hanem az előttük fekvő szerkesztésben egyseges nyelvhasználatot látnak.

Végül meg kell említenem Kézai két utolsó kiadását: *Endlicherét a Monumenta Arpadianaban*³⁾ és *Florianusét a Fontes Domestici*⁴⁾ című gyűjteményében, melyek azonban a kútfő bírálatára nem terjeszkednek ki, és a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Magyar Honfoglalás Kútfőit*, melyek szintén közlik Kézainak hűn históriáját és a honfoglalásra vonatkozó részét Marczalinak régibb nézetein alapuló, de leginkább csak a krónikák kézíratait illető bevezetése kíséretében,⁵⁾ továbbá *Császár Mihály* újabb (de nem teljes) Kézai-fordítását.⁶⁾

¹⁾ Sebestyén: Honfoglalás mondái I. 272—279. l. Bleyer: A magyar hűnmonda germán elemei. 13. l.

²⁾ Ludovicus Losonczy: De Simonis de Keza Chronicorum latinitate. Késmarkini. 1892.

³⁾ Monumenta Arpadiana St. Gallii. 1849.

⁴⁾ Fontes Domestici. II. Pest. 1862.

⁵⁾ 472—475. l.

⁶⁾ Császár bevezetése Marczali, Pauler és Horváth Cyrill nézeteinek nem sikerült összeolvasztása. Összefoglaló munkák cikkelyei: az *Egyetemes Magyar Encyclopädia* a korabeli (1872) kutatások eredményeit kifogástalanul foglalta össze. A *Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben* Marczali foglalta össze régibb kutatásait. *Horváth Cyrill* irodalomtörténetében értékénél többre becsüli Kézai munkásságát s főleg nemzeti jelentőségét emeli ki. A *Magyar Irók Élete és Munkái* cikkelye a *Pallas Lexikon* cikkelye alapján készült.

